

МӘШНҮР ЖҮСІП КЕСЕНЕСІ

*Мәшнүр-Жүсіп
Көпейұлы және қазақтың
ұлт-азаттық күресі*

Мәшнүр-Жүсіп Көпейұлының 1907 жылы Қазан баспасынан «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамызы», «Сарыарқаның кімдік екендігі туралы», «Хал-ахуал» деген үш кітабы жарыққа шығады. «Ақын бұл үш еңбетінде ... казак даласын жайлаган жоқшылық пен тенсіздіктің күштілігін де, себебін де ашып береді. Ашына сыйнайды кітапты басып шығарушылар да, оның авторы да күғынға ұшыраудан анық көрінеді» /1/. Мәшнүр Жүсіп Көпейұлының кітаптарын жарыққа шығарғаны үшін Қазандагы кітап шыққан баспахананың иелері ағайынды Хусайновтарға 12 мың сом көлемінде айып салып /2/, 14 кісінің айыптап сотқа тартқан /3/. Ә.Қоңыратбаев: «Мәшнүр Жүсіптің жоғарғы үш кітабының заңға ілігін, таратылмауы, оны басып шығарған Қазандагы Хусайновтарға 12 мың сом ауып айып салынуы, ақынның камалушылар тізіміне ұшырап, 1910-1912 жылдары ел ішіндегі бұғып жүруи осыдан»-дейді /4/.

1905 жылғы революция туралы жазған шығармаларының көбі «Сарыарқаның кімдік екендігі» деген аталағын кітабын-

/6/ ашық турде ұйымшылдыққа шақырды.

1916 жылы қазақстан солдат алу наубетінде Мәшнүр-Жүсіп Көпейұлы да халықтың жоқшысы болды. Ә.Бекейхановтың үйімдастыруымен Орынборда мәжіліс болып, патшалық үкіметке 18 пункттен тұратын талап қойғанын білеміз. Соның арқасында 19-43 жастан 19-31 жас аралығына түсті. Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» романында 1916 жылғы қотерілістің басы-қасын-

да болған, үйімдастыруышылардың бірі- 28 жастағы ақын, сері, әжет Мәшнүр Жүсіптің ортаниши ұлы Мұхаммед Әмменнің де тұлғасы бейнеленген. Профессор К. Пазылұлы: «1916 жылы солдатқа алынғанда Мәшекенің әділдігі сонша, «Бұл-елге нәубат деп» баласына аратуспеген. Сонда Әмен экесіне өкпелеп хат жазған»-дейді /7/.

Д.Әбілев осы ойға жалғас: «1916 жыл патшаның қазақстан майданға жігіттер алу туралы жарлығы да даала жүргең дір еткізді. «Кім үшін соғыска барамыз? Не үшін соғысамыз? Неге текке қырыламыз?»-деген Баянауланың он болыс елінің еті тірі, жау-жүрек азаматтары ұрандастып Алабас тауына қотеріледі. Қотерілісті Ба-шардан батыр баскарды. Әмен сол қотерілістің жанған ерттей жалынды ерлерінің бірі болды.

Шіркін-ай, арамызда Мәшекен болса, батасын берсе қандай құлдіретті ғаскер болар едік!-дегенді сондагы екінің бірі айтатын болты.

Жөн сез. - Арамызда бір күн ғана болып, батасын беріп кетсе жетіп жатыр ғой, - десінгі жігіттер. Әмен де осындей ойда болыпты.

Ал Мәшекенші? Мәшекен бұл қотерілісті мағыналы деп деп те, мағынасыз деп те таразылайды. Мағыналысы- патшаның жиһангөрлік соғысы үшін әділестіз жарлығына қарсы қотерілмей отыру ездік болар еді. Ал мағынасызы не? Патшаның сан алуан соғыс құралдары сайлы, кару жаракты да қаһарлы әскерлеріне қарсы сыйысар қазакта сойыл-шокпардан басқа, қоян ататын бірлі-жарым мылтықтан басқа не бар? Соғысса- босқа қыбылу ... міне Мәшекен, осын-

“Мәшнүр-Жүсіп” мұражайы

созімізді дәлелдей түсере анық.

Атбасар түрмесінде отырған Мәдиді Мәшнүр-Жүсіп Көпейұлы іздел барған екен. Бұл тұсқа даласында Әбдіғапар хан, Кейкі мерген бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың дүмпүі шығып жатқан уақыт екен. Мәдиді Атбасардың оязы арнайы бақылауға алғып, оған жолыққан адамдардың кім екенін, қайdan келгенін арнайы тексертіп отырған. Мәшнүр-Жүсіп Мәдиді іздел барғанда Атбасардың оязы екеуінің жолығуына рұқсат бермей койған екен. Атбасардың оязы Сарыарқаның кос тарланы жолығып, келісіп алса, бүкіл Сарыарқаны қотеріліске шығарып жіберуі мүмкін екеніне қауіптеніп, жолықтырмаган. Мәшнүр-Жүсіп елге сөзі ететін кеменгер, Мәді болса қолбасшы, екеуінен сол ушін қауіптенген.

Мәшнүр-Жүсіп жолыға алмайтынына көзі жеткеннен кейін, түрме маңынан ас-су дайындал, шаруашылықпен айналысадын адамдармен сейлесіп, тіл табысуға кіріседі. Сол адамдардың арасынан бір қазак жігіті арқылы Мәдиге жазған арнайы хатын жібереді. Ол хаттың басталған екен:

-Армысың, аманбысың, Мәди батыр, Тұрмеде тұтқын болып әркім жатыр. "Жұымас акқа пәле" деген сез бар, Халас бол құтыларсың бір күн ақыр. Бұл сөзді жазған ағаң Мәшнүр-Жүсіп, Керуендей жалғыз басы жүрген көшіп. Сөз зайды қадіріне жетпескे айткан, Сен де бір алтын жұзік қалған түсіп. Бұл күнде сен де гаріп, мен де гаріп, Ағайын алыс жатыр сөзді үгарлық. Құшім жоқ, ақылдасар кісім де жоқ, Кетегін еркіне қоймай жұлып алып.

Осы хатты алған кезде Мәди жылап жіберген екен. Қасындағы азаматтар:

-Не болды, бұл кісі кім?, - деп сұрағанда:

-Бұл кісі ағам да емес, әкем де емес, мениң қадірімді түсініп, альстан, елімнен іздел келген қазактың Пайғамбары- Мәшнүр-Жүсіп,- деген екен. Содан хат тасушы азамат қайтып келіп, Мәшнүр-Жүсіп:

-Хатыңызды бердім, ол кісі қатты риза болып төбіренді. Сізге алғысын айттып, сәлемін жеткізуімді өтінді,- деген екен. Сонда Мәшнүр-Жүсіп:

-Ай, заман-ай, адамды заман билейді ғой, ат жақсысы кермеде, ер жақсысы түрмеде болған заман ғой,- деген екен /10/.

1905 жылғы революция туралы жазған шығармаларының көбі «Сарыарқаның кімдік екендігі» деп аталағын кітабында басылып шықкан. Мәшінүр-Жұсіп Көпейұлы атадын шебегінде оқиғаны саяси түргидан ете жақсы сипаттап, сол кездеғі оқиғаны жаң-жакты суреттей білген. Жалын оның тұжырымдары: Элихан Бекіханов, М.Тынышпаев, М.Сердалин, М.Шокай, Б.Сыртанов, Б.Каратеев, Ж.Сейдалин, С.Торайғыров, Ж.Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиев тәрізді көптеген казак зиялдырының пікірімен ортақтас болды.

Мәшінүр-Жұсіп Көпейұлы: «Казагым империяның - асыл затым»-деп, казактын тарихынан мәселе қозғап, бүтінгі боландық халін, Ресей империясының жүргізіп отырған саясатын ашкерелейді. «Сарыарқаның кімдік екендігі?» деген алғашки нұсқасында:

«Біздің казактың үшік белсек, екі есесі жок есебінде, ал қалайша жок десен, жер-су учаске деп алды, войске деп бір алды. Бұл екі алтынен ағашты, шабындылы жерден казак айрылды, сұрыша жонға шығып, жан сақтап жүр еді. Егінге лайыкты деп, ол жан сақтап жүрген жерлерін мұжық келіп жоне алды.

Жер-судан айрылып қалған соң,
Өз конысынан ауған соң,
Еркекте ақыл қала ма?
Біреуден сауын сауған соң,
Ұргашыда ақыл қала ма?

Ақылдан айрылып қалып, шаруа малына береке қиши, оның үстінен алым-шагын, земіскі, ізбор деген кымбаттап, ел аралаган начальник, шиноликлардын жалдап мінген аттарының майын толей алмай қанын кетіп, Пинтербор, Мәскеу барсан, орыстың малайы-казак, Бұхар, Ташиктар барсаң сарттың малайы-казак ...Патшага оқ атып, қалыш суырған бір казак жок. Орыстікіне, шинуулікке, нашалнике акша бергендер кісі өлтірсе де, кешуі болып үйде қалып жатыр, акша бермендер сүттен ақ болса да, атылып, айдалып, кетіп жатыр»-деп жазды /5/.

Алдамшы уақыттың тынысын ерте сезген Мәшінүр-Жұсіп Көпейұлы:
«Баласы дін-мұсылман ұраидасып,
Қосыл кісі санына, көс басынды»-деп

сығысар казакта сойыл-шокпардан басқа, коян аттын бірлі-жарым мылтықтан баска не бар? Согысса-босқа қырылу ... мінс Мәшекен, осындағы екі аудан ой толқуында болады. Ал, сыртында «Дала уалаяты» газетінде басылған 1905 жылғы «Қанды жексенбі» олени, «Сарыарқа кімдік?» толғаныстары туралы патша жандарымдары Мәшінүрді тұтқындаған, сottатын жибермек болғанда, Мәшекен лажызыздықтан «жиһанкездігін» кайтадан бастап, төрт-бес жыл бойы Орта Азия жақта қашып жүрген. Сол тұста:

Бұл Мәшінүр Бұхар барған, Кокан барған,
Ойы бар барсам деген одан да әрман.

Түлеген акку күстін канатында,

Жерінде жүрген-турған сезі қалған-ды, деп сыр шертеді. Ал мына көтеріліс тұсында патша әкімдерінің қанды көзі Мәшінүрде болатыны сезсіз...»/8/-деп баға береді.

Эрінде Мәшінүр-Жұсіп Көпейұлы 1916 жылғы көтерілістің болатыны мен оның жеңіліс табатынын сезген жаң. «Малынды кой, орыстың мұжынынан наң, картоп салуды үйрен. Ертең малынан еш пайды жок...», - деп 1931-32 жылдар аралығындағы аштықты болжап, казактың отырышылдыққа шакырды. Бірак оны ешкім тындаамады. Дегенмен де ез козімен көріп таубесіне келген ел «осыны ғүле айтып еді» деп кеш түсінді. Сондыктан да көтерілісті ұлт саңының оянуына қажет екенін түсіне тұра, оның максатына жете алмайтын білген де болар. 1916 жылғы көтерілістің соңы қанды сойқынға ұласарын сезген Мәшінүр-Жұсіп Көпейұлы сл обалының қалғасы келмегендіктен, еш қайсысана да ақ батасын бермеді. З. Ақышентың : «1916 жылдың кара жұмысқа казак жастарын алу туралы патша жарлығы шыққаны белгілі. Оған бүкіл казак даласында карсылық жасалды. Сондай көтерілістің бірі-Баянауыл манында болған. Көтерілістің оргалығы Алабас тауының баурында, қазіргі Сәтбаев совхозына таяу жерде болды. Көтерілістің басшысы Бәшерден Бейсенұлы деген азамат. Батыр, елге беделді, аттыға жол, жаяулығы сез бермейтін шешен адам болыпты. Жүкен /Жұсінбек Аймауытов-автор/ «Картқожа» романында бұл кісігі Дәрмен деген ат берілгіт. Дәрменнің көмекшілерінің бірі-Әмен. Бәшердендер, Әмендер Мәшекенде халықка беделді, халық мұның сезін тыңдайды деп Ала-басқа шакыртады. Мәшекен бармайды. Оның жауабы- колдарында шыбыртқы, камыны, тал күркшалан басқа кару жок, әуре болмаңдар, мылтық асынған он солдат келес бөрінде қырып кетеді деп жауап қайырады»/9/- деген ой-тол-